

Language: Yorùbá

Àgbéyèwò ilò òwe àti àlò àpamò gégé bí ilé isura àti orísun itàn àwọn akòni ilú Ibàdàn

Ridwan Akinkunmi RABIU

Department of Linguistics and Nigerian Languages,

Kwara State University, Malete

Email- ridwan.rabiu@kwasu.edu.ng

ORCID iD <https://orcid.org/0009-0003-6509-2487>

ÀSAMÒ

Ìṣẹ̀ iwádìí yìí dá lórí àgbéyèwò ọ̀nà tí lítírésọ̀ alohùn bí i òwe àti àlò àpamò ń gbà ẹ̀ ṣe ̀ṣelọ̀jọ̀ àti ipamò itàn àti ipa m̀nigbàgbé àwọn akòni ̀ṣáájú fún àwọn tí ó ń bọ̀ lẹ̀yìn. Àfọ̀júsùn ̀ṣẹ̀ iwádìí yìí ni láti ẹ̀ àwàrí àwọn òwe àti àlò àpamò to sọ̀ nípa ̀gbé ayé, ipa àti itàn àwọn akòni ilú Ibàdàn. Tíọ̀rì tí a gbé ̀ṣẹ̀ iwádìí yìí lé lórí ni tíọ̀rì ̀soṣiòlójì tí ó rí ̀ṣẹ̀ lítírésọ̀ bí iwògbè aṣàwòta ilé ayé. A ẹ̀ àkọ̀jọ̀ àwọn èròjà àmúkalẹ̀ fáyèwò fún ̀ṣẹ̀ iwádìí yìí ni ilànà fífí ọ̀rọ̀ wá àwọn àgbà ilú bí m̀gàjì, baálẹ̀, àwọn olóyè ilú àti àwọn ̀ǹpítàn nílúú Ibàdàn lẹ̀nu wò. Yàtò sí èyí a ẹ̀ àmúlò àwọn òwe àti àlò àpamò tí ó wà nínú àwọn iwé àtẹ̀jádẹ̀ bí i Akínyẹ̀mì (2015), Olaoye (2012), Owomoyela (2005), Àjàyí (1990) àti Délà̀nà (1983), Àwọn òwe àti àlò àpamò tí a gbéyèwò yìí sọ̀ ní ipa m̀nigbàgbé àti ̀gbéayé àwọn akòni Ibàdàn bí i Iba Olúyòlẹ̀, Balógun Ibíkúnlé, Baṣòrun Ògúnmolá, Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹ̀fòn, Ìyálóde ̀fúnṣetán Aníwúra, Fòkò àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. lórí idáábòbò, ̀gbélárugé. Idàgbàsókè èto ọ̀rọ̀ ajé àti ̀ṣẹ̀lu ilé Yorùbá àti ilú Ibàdàn ní pàtàkì jùlọ̀. Itúpalè àwọn òwe àti àlò àpamò yìí fídí rẹ̀ m̀lẹ̀ pé aríṣe laríkà, àríkà sì ni baba ̀rẹ̀gun, gbogbo ohun tí a bá ẹ̀ lónií ọ̀rọ̀ itàn ni bó dọ̀la. Ní àkótàn, ̀ṣẹ̀ iwádìí yìí fídí rẹ̀ m̀lẹ̀ pé lítírésọ̀ alohùn bí òwe àti àlò àpamò jẹ̀ ilé isura àti orísun itàn, èyí tí a lè lo láti ẹ̀ àkọ̀jọ̀ itàn àwọn akòni ilé Yorùbá.

KÓKÓ Ọ̀RỌ̀

Itàn-Akòni, Òwe, Àlò-Àpamò, Lítírésọ̀, Tíọ̀rì ̀Soṣiòlójì

Uma análise do uso de provérbios e adivinhas como repositório e fonte de histórias sobre os heróis da cidade de Ibadan.

RESUMO

Esta pesquisa baseia-se na análise de como a literatura oral — como provérbios e adivinhas — serve para preservar a história e a influência de heróis do passado para as gerações futuras. O objetivo deste estudo é identificar provérbios e adivinhas que narram a vida, a influência e a história dos líderes de Ibadan. A pesquisa fundamenta-se na teoria sociológica que concebe a literatura como um reflexo do mundo. Os materiais de pesquisa foram coletados e analisados por meio de entrevistas com líderes da cidade — incluindo o prefeito, o governador, autoridades municipais e historiadores de Ibadan. Além disso, examinaram-se provérbios e adivinhas presentes em obras de autores como Akínyẹ̀mì (2015), Olaoye (2012), Owomoyela (2005), Àjàyí (1990) e Délà̀nà (1983). O conjunto de provérbios e adivinhas analisado

aborda o impacto da memória e da trajetória de heróis de Ibadan — tais como Iba Oluyôlé, Balógun Íbikunlé, Bashòrun Ógunmólá, Balógun Àjayí Ógborí-éfón, Íyálóde Efúnsetán Aníwura e Fókó, entre outros — na proteção, promoção e desenvolvimento econômico e social da terra iorubá e, especificamente, da cidade de Ibadan. A análise desses provérbios e adivinhas confirma que o criador é o criador e que o criador é o pai da história; tudo o que fazemos hoje torna-se história amanhã. Em suma, este trabalho confirma que a literatura oral, representada por provérbios e adivinhas, constitui um repositório e uma fonte histórica que pode ser utilizada para compilar a história dos heróis iorubás.

PALAVRAS-CHAVE

Contos Heroicos, Provérbios, Adivinhas, Literatura, Teoria Sociológica

An examination of the use of proverbs and riddles as a repository and source of stories about the heroes of the city of Ibadan

ABSTRACT

The main thrust of this research work is to examine the importance of oral literature such as proverbs and riddles in the documentation, historical construction and preservation of legends and historical icons for posterity. The main focus of the research is to extract and analyse Yorùbá proverbs and riddles that highlight the life, contributions and history of Ibadan heroes and heroines. The theoretical framework adopted for this research is the Sociology of Literature, and it is anchored on the Mirror image approach model of the theory. Data were gathered for this research through primary and secondary sources. The primary sources include oral interviews of important personalities such as family compound heads (Mògàjí), village heads (baálè), chiefs and historians in Ibadan. The secondary sources include data extracted from published works such as Akínyemi (2015), Olaoye (2012), Owomoyela (2005), Àjàyí (1990) and Délàná (1983). The proverbs and riddles examined highlights the impacts and contributions of Ibadan icons such as Prime minister Olúyòlé, General Íbíkúnlé, Prime minister Ógunmólá, General Àjàyí Ógborí-éfón, Efúnsetán Aníwùrà the women leader, Fòkò and others on saient social issues such maintainace of peace and harmony in the city, political stability, security againsts external aggression, socio-economic and political development of the city and its citizens as well as the protection of the Yorùbá race against external invasion. The analysis of the roles of these icons in the development of Ibadan city shows that through Yorùbá oral literature, such as proverbs and riddles, are repositories of Yorùbá history, which includes the history of Yorùbá heroes and heroines, Ibadan heroes and heroines inclusive.

KEYWORDS

Fable, Proverb, Riddle, Literature, Sociological Theory

Ìfààrà

Lítíresò alohùn Yorùbá bí i òwe àti àlò àpamò jé ilé ìsura oḡbón tí à n ló láti ṣe àwọn ìtàn Yorùbá bí i ìtàn ilú, ìtàn akòni, ìtàn orírun abbl. lójò fún àwọn

iran tí ó n bọ lónà. Òjó (2015, o.i. 255) ṣàlàyé pàtàkì òwè ní àwùjọ Yorùbá. Ó ṣàlàyé pé:

Proverbs play a very important role in the everyday language of the Yorùbá people. They are a means of communicating ancient wisdom from one generation to another. They encapsulate a wealth of indigenous experiences, traditional knowledge and perspectives of the Yorùbá people. They serve as instructive function as they are employed for instructional, cognitive and corrective purposes.

Òwè kó ipa pàtàkì nínú ilò èdè ojoojúmọ́ fún ọmọ Yorùbá. Wọn jẹ ọ̀nà ìbáńsọ̀rọ̀ tí a fi ń ta ọ̀gbọ̀n lókítì láti iran kan sí òmíràn. Wọn jẹ àkóónú ọ̀gbọ̀n àtínúdá tiwantiwa, ìmọ abíníbí àti iwòye àwọn iran Yorùbá. Wọn jẹ irinṣẹ̀ ìkòni tí à ń lò fún itọ́sọ̀nà, ọ̀gbọ̀n inú àti ìlanilọ́yẹ̀.

Akinyemi (2015, o.i. 87) náà ṣàlàyé ipa àlò àpamò lórí èdè àti àwọn èyà àwùjọ Yorùbá. Ó ṣàlàyé pé “Before the introduction of Western education to Yorubaland riddles and folktales were the principal means of shaping characters in children and young adults”. Ohun tí èyí tùmọ̀ sí ni pé kí èkọ́ ìmọ̀ Gẹ̀gẹ̀sì tó ó dé sí àwùjọ Yorùbá ni a ti ń lo àwọn lítírésẹ̀ alóhùn bí i àlò àpamò àti àlò onítàn rọ̀ àtọ̀mọ̀dé àti ọ̀dọ̀langba Yorùbá sí ọ̀mọ̀lúàbí. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé iṣẹ̀ iwádìí ti pọ̀ lórí òwè, àlò àpamò àti ilú Ìbàdàn fúnra rẹ̀, kò tí í sí èyí tí ó fi ojú òwè ajẹmákọ̀ni wo ipa àwọn àkọ̀ni Ìbàdàn lórí idàgbàsókè ètò ọ̀rọ̀-ajé ilẹ̀ Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀. Èyí ni kókó ohun tí iṣẹ̀ iwádìí yìi fúnka mọ̀, èyí ríibẹ̀ẹ̀ nítorí pé aríṣe laríkà, aríkà sì ní baba irẹ̀gún.

Ìbàdàn

Ìbàdàn jẹ ọ̀kan pàtàkì lára àwọn ilú káààrọ̀ oò jùire tí ó kó ipa mọ̀nigbàgbé lórí idáábòbò ilẹ̀ Yorùbá, pàápàá jùlọ̀ lẹ́wọ̀ ogun ita bí i ogun Fúlání Ọ̀sogbo ọ̀dún (1843) àti ogun Jálumi (1878). Akinyele (1929) nínú Adeleke (2009), ṣàlàyé pé Lágelú tí í ṣe ọ̀mọ̀ba Ifẹ̀ ló dá Ìbàdàn sílẹ̀ bí ipàgọ̀ ogun ní nńkan bí i sẹ́ntùrì kejídínlógún. Danmole àti Falola (1985, o.i. 22-23) ṣàlàyé idásílẹ̀ Ìbàdàn báyii, wọn ni:

Ibadan emerged from a small Egba village at the beginning of the 19th century into first a war camp and later a town in the 1830s. It was built by the allied army of the Ife, Ijebu, and Oyo refugees who had attacked the Owu (1821-1825) and later the Egba. Ìbàdàn jẹyọ gẹgẹ̀ bí i ilú Ègbá kéréje kan ní ìbèrẹ̀ sẹ́ntùrì kọ̀kàndínlógún, gẹgẹ̀ bí ipàgọ̀ ogun, lẹ́yìn ọ̀ rẹ̀yìn ló wà padà di ilú ní nńkan bí i 1830. Ìkójọ̀pọ̀ àwọn jagunjagun Ifẹ̀, Ijẹ̀bú àti ràlẹ̀ràlẹ̀ àwọn jagunjagun Ọ̀yọ̀-ilé tí wọn kógun ja Ọ̀wú láàárín ọ̀dún 1821 sí 1825, tí wọn tún kógun ja Ègbá ni wọn tẹ ilú náà dó.

Adéníyì (2017, o.i. 95) ṣàlàyé bí a ti ṣe ṣẹ́dà orúkọ “Ìbàdàn”, ó ní “Ibadan (a town in Oyo state of Nigeria) is derived from Èbá ọ̀dàn (near Savannah)”. Ohun tí èyí tùmọ̀ sí ni pé a ṣẹ́dà orúkọ Ìbàdàn láti ara èbá ọ̀dàn. Fátókun (2011) nínú Ọ̀ládẹ̀jì àti Pópóolá (2024) ṣàlàyé ipò tí Ìbàdàn wà nínú máàpù jógíráfì. Ó ní:

Ibadan is situated between Latitudes 7° 08' and 7° 29' North and Longitude 3° 03 and 4° 00' East, Ibadan land is bounded in the north by Afijio Local Government Area of Oyo state, Osun River/Osun State in the West. Ibadan city, its capital, is located approximately 7° 22' North and Longitude 3° 55' East. It is more or less equidistant from Moniya on Oyo road, Lalupon on Iwo road and Egbeda on Ife road, each being 15km away. It is 16km from Omi Adio along Abeokuta road.

Ìbàdàn wà láàárín látítúùdí 7° 08' àríwá àti lónígítúùdí 3° 03 and 4° 00' ilà oòrùn, Ìbàdàn pààlà lápá àríwá pèlú ìjòba ibílẹ̀ Afijio ní ipínlẹ̀ Ọyọ, odò Ọṣun ní ipínlẹ̀ Ọṣun ní apá iwọ oòrùn, olú ilú Ìbàdàn wà ní látítúùdí 7° 22' àríwá àti lónígítúùdí 3° 55' ilà oòrùn. Ààrin gbùngbùn ilú náà wà láàárín Mòníyà lójú ọ̀nà Ọyọ, Lálúpon lójú ọ̀nà Ìwọ àti Egbédá lójú ọ̀nà Ifẹ̀, gbogbo rẹ̀ jìnnà bí i kílómítà mèèdógún sí ara wọn. Ó jìnnà bí i kílómítà bí i m̀erindínlógún sí Ọmí Àdiò lójú ọ̀nà Abẹ̀òkúta.

Àkíyèsí aṣẹwádíí yìí ni wí pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ọ̀pọ̀ isẹ̀ iwádíí ló ti wà lórí ìtàn ilú Ìbàdàn àti àwọn akọni rẹ̀, a ò tí i rí èyí tí ó lo àwọn òwè àti àlò àpamò tó ní isomọ̀ pèlú àwọn akọni Ìbàdàn gégé bí èròjà àmúkalẹ̀ fáyèwò. Èyí sì ni àlàfo tí a fẹ̀ fí isẹ̀ iwádíí yìí dí. (Owomoyela 2005, o.i. 17) ṣàlàyé pàtàkì iwúlò òwè nínú ìtọpinpin orísun ìtàn nílẹ̀ Yorùbá Ó ṣàlàyé pé:

Embedded in some proverbs are bits of dating information that reveal approximately when they originated. These are usually references to identifiable historical events, sometimes to historical personalities, and sometimes to items whose advent is associated with historical developments.

Nínú àkóónú àwọn òwè Yorùbá kan ni àlàyé nípa àwọn déètì kan tí ó ń ṣàfihàn igbà àti àsìkò tí àwọn ohun kan ṣẹlẹ̀. Ó maa ń jẹ̀ itókasi sí àwọn ìtàn ojú ayé, nígbà mírán ó maa ń sọ nípa ìtàn àwọn akọni, tí ó sì maa ń sọ nípa àwọn ìtàn àti isẹlẹ̀ m̀onigbagbé nígbà m̀íràn.

Ọkan-ò-jòkan àwọn onímọ̀ ni ó ti ṣe isẹ̀ iwádíí ajemédè lórí Ìbàdàn. Lára irúfẹ̀ àwọn onímọ̀ bẹ̀e ni a ti rí Oládèjì àti Pópóolá (2024) tí wọn ṣe àgbéyèwò isẹ̀dà àwọn orúkọ ibi àti ìtàn tó rọ̀ mọ̀ wọn ní ilú Ìbàdàn. Rabi àti Olútópé náà ṣàgbéyèwò àwọn òwè Yorùbá tí a lè tọpasẹ̀ orísun wọn sí ilú Ìbàdàn pèlú tíọ̀rì imédèlò.

Aáyan Ọ̀mọ̀ràn

Ọkan-ò-jòkan isẹ̀ iwádíí ni àwọn onímọ̀ ti ṣe lórí ilò lítíréṣọ̀ láti tọpinpin ìtàn ilú, ìtàn iwásẹ̀, ìtàn àwọn akọni abbl. èyí kò sì yọ̀ òwè àti àlò àpamò Yorùbá sílẹ̀. Adeleke (2020) ṣàlàyé pé iwádíí àwọn òwè Yorùbá lè ṣe àwá rí òrìṣi ǹhkan èyí tí yóó ṣe ànfaàní fún wíwá idáhùn sí àwọn ibéèrè tó rújú. Ó ṣàlàyé pé:

By the interrogation of both pre-colonial and post-colonial experiences through the exploration of the Yoruba proverbs, we can bring to the fore the Yoruba values and identity as reflected in Yoruba Mythological history in proverbs, biographic proverbs, proverbs highlighting the Yoruba warfare, proverbs on diplomatic relation; proverbs with Yoruba contact with other Ethnic Groups; Encounter with other West African countries; and Yoruba contact with the West and East.

Nípasè iwádíí àwọn ohun tí ó ṣẹlẹ̀ ẹ́ájú kí a tó gbòminira àti léyìn tí a gba òminira tan láti inú àkà àwọn òwe Yorùbá, a lè gbé sí gbàgede àwọn èrò báyéserí àti àmì idánimò Yorùbá gégé bí ó ti ṣe hàn nínú àwọn itàn àtẹnudẹnu tó súyọ nínú òwe, àwọn òwe ajẹmẹni, àwọn òwe tí ó ṣàfihàn oríṣiríṣi ogun tí ó wáyé, àwọn òwe tó n sọ nípa ibáṣepọ̀ ilúsílúú àti iransíràn, àwọn òwe tó n sọ nípa ikolura Yorùbá pẹ̀lú àwọn iran m̀íran, ibáṣepọ̀ pẹ̀lú àwọn orílẹ̀-èdè m̀íran ní iwọ̀ oòrùn Áfíríkà àti ibáṣepọ̀ àwọn Yorùbá pẹ̀lú àwọn tó wà lapá Iwọ̀ oòrùn àti Ilà oòrùn

Ọkànòjọkan àwọn aṣẹwádíí ló ti ṣe iwádíí lórí òwe Yorùbá ní isomọ̀ pẹ̀lú orúko ajẹmẹni àti orúko ajẹmọ̀bi. Ògúnwálé (2016) tí ó fi tíṣí àmédélò wo àwọn orúko Yorùbá tí a ṣedá láti ara àwọn òwe Yorùbá. Àkàndé (2020) náà fi ojú tíṣí àmédélò wó àwọn òwe Yorùbá tí a lè tọ́pinpin orísun wón sí ilú Ọ̀yọ̀ Àkàndé (2020, o.i. 4) ṣàlàyé pé a lè tọ́pinpin itàn ilú tàbí àwọn àbùdá àdání ilú kòòkan. Ó ṣàlàyé pé “there is ample evidence that some Yoruba proverbs make direct references to certain Yoruba towns and these references can be negative or positive”.

Ohun tí èyí tùmọ̀ sí ni pé “èrì àrídájú wà wí pé àwọn òwe Yorùbá kan n tókasi àwọn ilú Yorùbá kan tàbí òmíràn. Àwọn itókasi yìi sìlẹ̀ jẹ̀ èyí tí ó bù wón kù tàbí tí ó bù kún wón”. Aṣẹwádíí yìi wòye pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé iṣẹ̀ iwádíí ti pọ̀ lórí àwọn òwe Yorùbá, pàápàá jùlọ̀ èyí ti ó so mó àwọn orúko Yorùbá, a kò tí i rí èyí tí ó fi tíṣí sọ̀sìlọ̀jì wo àwọn òwe Yorùbá tó sọ nípa àwọn akọni ilú Ibàdàn, èyí gan-an ni ohun tí iṣẹ̀ iwádíí yìi fúnka mó.

Tíṣí Ìṣàmúlò

Tíṣí tí iṣẹ̀ iwádíí yìi yóó gùnle ni à n pè ní Tíṣí Tíṣí ifojú-ibára-ẹni-gbé-pò-wo lítíresọ̀ tí ó rí iṣẹ̀ aláwòmọ̀ lítíresọ̀ gégé bí aṣawòta àwùjọ̀. Tíṣí ifojú-ibára-ẹni-gbé-pò-wo jẹ̀ èyí tó n ṣe àwòta ilé ayé nípasè iṣẹ̀ lítíresọ̀. Ó jẹ̀ àlàyé nípa èrò báyéserí, imọ̀ ijìnlẹ̀ èrò, ẹ̀sìn, àṣà, itàn àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lẹ̀. iran tàbí ilú kan nípasè lítíresọ̀ wón. Adéyemí (2006) ṣàlàyé pé Taine onímọ̀ ijìnlẹ̀ èrò ará Faranse kan ló ṣe agbaterù tíṣí yìi nípasè síṣe àfìbò imọ̀ lítíresọ̀ àti imọ̀ àwùjọ̀. Ògúnsínà (2006, o.i.112) ṣàlàyé iwónúara lítíresọ̀ àti àwùjọ̀. Ó ṣàlàyé pé:

Literature is part and product of society; its nature is essentially social. It has no independence from man. For it is produced by people living together, it is a structure of words and ideas which are shared and understood by members of a community.

Lítíresọ̀ jẹ̀ ọkan lára èròjà àwùjọ̀ tó jẹ̀ jade láti inú àwùjọ̀. Lítíresọ̀ ò lè dádúró láì sí àwùjọ̀. Nítorí igbéjade rẹ̀ ní í ṣe pẹ̀lú àwọn

---

èniyàn àwùjọ tí wọn n gbé papọ, ó jẹ àhunpọ ọrọ àti èrò tí àwọn èyàn inú àwùjọ n ló tí ó sì yé gbogbo wọn yékéyéké.

Ohun tí èyí tùmọ sí ni pé omi àti aró tí kò ẹ é pín yà ni lítíréşò àti àwùjọ jẹ, èyí rí bẹẹ nítorí pé inú àwùjọ ni a ti ẹ àkójọ gbogbo èròjà tí a kojọ sínú isẹ lítíréşò, èdè ti a ló àwùjọ ló ní i bẹẹ sì ni eni tí ó gbé isẹ lítíréşò jáde náà wá láti inú àwùjọ. Ògúnlọlá (2014) kín èrò yì lẹyìn nígbà tí ó şàlàyé pé:

The theory (sociology of literature) postulates that there is a very close link between literature and the society. It is therefore essential to have a deep knowledge of the social life, economy, history and the entire life style of a society in order to fully understand the society.

Tíòrì–Tíòrì ifojú-ibára-ẹni-gbé-pọ-wo fidí rẹ múlẹ pé isopọ wá láàárín lítíréşò àti àwùjọ. Nítorí náà ó ẹ pàtàkì láti ní imọ kíkún nípa àwùjọ, ètò ọrọ-ajé, itàn àti ètò àti ilàná igbáyé àwùjọ tàbí iran kan lójúnà àti ní ọye tó jinlẹ nípa irú àwùjọ bẹẹ.

Kókó ohun tí a fẹ gbéyèwò nínú isẹ yìi ni ọnà tí àwọn òwè Yorùbá kan gba şàfihàn orúkọ àti itàn àwọn akọni ilú Ibàdàn kan. Gégé bi Ògúnlọlá (2014) ẹ şàlàyé, onímọ lámèyítọ tó fẹ lo tíòrì Tíòrì ifojú-ibára-ẹni-gbé-pọ-wo fún itúpalẹ lítíréşò bí irú èyí gbọdọ ní imọ kíkún nípa itàn tí ó rọmọ akọni kòkọkan tí àwọn òwè yìi rọmọ.

Ogbón Ìwádìí

Isẹ iwádìí yìi şàmúlò ogbón iwádìí ajemédàá. Lábẹ ogbón iwádìí ajemédàá, isẹ iwádìí yìi şàmúlò ilà kíkó èròjà àmúkalẹ fáyèwò jọ ojúkojú àti isàmúlò àwọn iwé tí àwọn onímọ isáájú ti kọ lórí kókó orí ọrọ isẹ wa. Onímọ yìi ẹ àtọjọ àwọn èròjà àmúkalẹ fáyèwò tó dá lórí òwè àti àlò àpamò nípasẹ şíşẹ ifòròwánilẹnuwò fún àwọn tẹnu wọn tóró nínú ilú bí i àwọn Mógàji agboole, báálẹ abà àti àwọn olóyè ilú. Yàtò sí àwọn wònyí a tún ẹ àkójọ àwọn èròjà àmúkalẹ fáyèwò lódò àwọn alénu lóró bí ọşíşẹ ijọba, àwọn olúkọ, oníşẹ ọwọ àti àwọn onísòwò ní ilú Ibàdàn. Yàtò sí èyí, gégé bí a ti ẹ mò pé ẹyẹ ọ lẹ fapá kan fò, à tún ẹ àkójọ àwọn èròjà àmúkalẹ fáyèwò nínú àwọn iwé àlò àpamò tó ẹ itàn àti ipa àwọn akọni lójó láti inú àwọn iwé òwè àti àlò àpamò tí àwọn onímọ isáájú ti kọ. Lára irúfẹ iwé bẹẹ ni Delano (1983) “Òwè Leşin Ọrọ” Owomoyela (2005) Yoruba Proverbs “Òwè Yorùbá àti Olaoye (2012) (Principles and Concepts of Yoruba Language and 1,122 Yorùbá proverbs) “Èrò àti Ilàná èdè Yorùbá àti ẹdéggbéfà-lélókòó-léméjì Òwè Yorùbá. Yàtò sí àwọn iwé òwè yìi, aşewádìí tún şàmúlò àwọn àlò àpamò láti inú àwọn iwé bí i Olatunji (1984), Ajayi (1990) and Akinyemi (2015). Aşewádìí ẹ ifòròwánilẹnuwò rẹ ní ilú Ibàdàn, ó sì şàmúlò ifòròwánilẹnuwò àti ijíròrò egbé ẹ àkójọ àwọn èròjà àmúkalẹ fáyèwò rẹ, ó şàmúlò ọkúnrin àti obínrin gégé bí abená imọ, ó sì lo àwọn abená imọ tó tó àádóta níye. Aşewádìí şàmúlò àwọn èròjà àmúkalẹ fáyèwò oní ipínnu láti kó èròjà àmúkalẹ fáyèwò jọ. Isẹ iwádìí kò ní ẹ àkóbá tàbí gbé àwọn ohun ikòkò àwọn abená imọ síta bẹẹ sìni kò ní bu ẹnu àtẹ lu ilú Ibàdàn àti àwọn èyàn rẹ

Ìtúpalẹ Àwọn Òwè àti Àlò Àpamò tó Şàfihàn Ipa Àwọn Akọni Ilú Ibàdàn

i. Baṣòrun Ògúnmọ́lá

Akínýẹmí (2015) fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé ọ̀kan pàtàkì lára àwọn akọni ilú Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá ni Baṣòrun Ògúnmọ́lá jẹ. Ó kó ipa ribiribi nínú oríṣiríṣi ogun ní ilẹ̀ Yorùbá, àpẹẹrẹ̀ irú ogun bẹ̀ẹ̀ ni ogun Ìjáyé èyí tí ó wáyé láàárín Aláàfin Adélù àti Ààrẹ Ọ̀nà Kakańfò Kúrunmí. Baṣòrun Ògúnmọ́lá ni Baṣòrun Aláàfin Ọ̀yọ́ tí kò fi ilú Ọ̀yọ́ ẹ̀ ibùgbé. Ìwádìí fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé lásìkò ìṣẹ̀jọba Aláàfin Adélù ni wón fi Ògúnmọ́lá jẹ Baṣòrun ilú Ọ̀yọ́ àti gbogbo agbègbè rẹ̀. Yàtò sí ipò Baṣòrun, Iba Ògúnmọ́lá náà ni olórí ilú Ìbàdàn ní àsìkò yìí. Adeboye (2003, o.i. 3) fídí èyí múlẹ̀ nígbà tí ó ṣàlàyé pé “Ogunmola (1864-1867) was not only a powerful warrior but also a great administrator. He made several social reforms in Ibadan and was an impartial judge”. Ohun ti èyí tùmọ̀ sí ni pé Ògúnmọ́lá kii ẹ̀ akọni lójú ogun nìkan bíkò ẹ̀ pé ó tún jẹ olórí tó mọ̀ ààtò ilú tí kii sí í fi ejọ̀ ẹ̀gbẹ̀ fẹ̀nikẹ̀ni. Díẹ̀ lára àwọn òwe Yorùbá tò fídí pàtàkì Baṣòrun Ògúnmọ́lá nínú itàn ilú Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀ hàn ni:

Òwe

i. A kíni ń jẹ akíni, afinihàn ń jẹ afinihàn, èwo ni pẹlẹ ará Ìjáyé lójúde Ògúnmọ́lá

Ìtàn yìí ń sọ nípa ìjà tó wà láàárín ilú Ìbàdàn àti àwọn Ègbà lásìkò kan. Ó ẹ̀ àmúlò orúkọ àwọn akọni àti akíkanjú méjì tí wón jẹ ọ̀pó fún ilú méjèjì lásìkò náà. Àwọn akọni méjèjì náà ni Baṣòrun Ògúnmọ́lá ti ilú Ìbàdàn àti Ààrẹ Kúrunmí ti ilú Ìjáyé. Nítorí ìjà tó wà láàárín ilú Ìbàdàn àti ilú Ìjáyé ní àsìkò Aláàfin Adélù, àwọn èyàn rí ẹ̀ni tí ó bá ń kí ará Ìjáyé ní gbàgede Ògúnmọ́lá tí ó sì ń pariwo orúkọ ilú rẹ̀ gégé bí alákooba tó fẹ̀ fi kíkí ẹ̀ ìjàmbà fún ẹ̀ni náà.

ii. Ọ̀pẹ̀ Ìjáyé ni à bá bi ní ihìn ogun Ògúnmọ́lá

Òwé jẹ èyí tí a lè tọ́pinpin sí inú ogun Ìjáyé tó wáyé láàárín àwọn tí wón ẹ̀gbẹ̀ fún ìṣẹ̀jọba Aláàfin Adélù lẹ́yìn ti bàbá rẹ̀ Aláàfin Àtìbà Atóbatẹ̀lẹ̀ àti àwọn tó faramọ̀ èrò Ààrẹ Ọ̀nà Kakańfò Kúrunmí ti ilú Ìjáyé. Ááwò tó dìjà yìí wáyé látàrí yíyí ọ̀fin pípa àrẹ̀mọ̀ Aláàfin lẹ́yìn ti Aláàfin bá wàjà èyí ti Aláàfin Àtìbà fòfin dé pé kò tònà, èyí tí Ààrẹ Kúrunmí lòdì sí èyí tí kò mú u rí Aláàfin Adélù gégé bí ọ̀ba. Akínýẹmí (2015) fi ìdí itàn yìí múlẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

This most certainly originated in the nineteenth century during or after the (1860-1885) Yoruba Ijaye war and the lifetime of General Ògúnmọ́lá, the great Ibadan warlord. Ògúnmọ́lá led the army of King Adélù, the Aláàfin of Ọ̀yọ́, in the Alaafin's conflict with Kúrunmí of Ìjáyé and his Ègbà ally.

Òwe yìí jẹyọ ní nńkan bí sẹ́ntúrí kọkàndínlógún kó tó tó tàbí lẹ́yìn (1860-1885) tí ogun Ìjáyé wáyé nígbà ayé Baṣòrun Ògúnmọ́lá, olórí ogun Ìbàdàn. Ògúnmọ́lá ẹ̀aájú àwọn ọ̀mọ ogun Aláàfin Adélù nínú ìjà tó wáyé láàárín Aláàfin Adélù àti Ààrẹ Kúrunmí pẹ̀lú àwọn Ègbà tí wón wà pẹ̀lú ikọ̀ ọ̀mọ ogun rẹ̀

Àlò Àpamò

Yàtò sí òwe, ọ̀kàn-ò-jọkan àlò àpamò Yorùbá ló tún sọ nípa ipa Baṣòrun Ògúnmọ́lá lórí idáábòbò ilú Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀. Díẹ̀ lára irúfẹ̀ àlò àpamò bẹ̀ẹ̀ ni:

i. *Ìbéèrè- Kòtò gíriwò kan n bẹ lójú Ògúnmọlá; bí a ò tẹrùn kòkò; a ò ní í rí i*
Ìdáhùn- Abiyá

Àlò àpamò yìí n sàfihàn ọkan lára àṣà ilẹ̀ Yorùbá, tí ẹ̀ ṣe àṣà àfojùrí. Àṣà àfojùrí tí àlò àpamò yìí n fúnka mọ̀ ni ilẹ̀, èyí tí ẹ̀ ṣe ọkan pàtàkì lára nńkan mẹ́ta tó jẹ̀ kòṣéémáníí fún ọmọ ẹ̀dá láyé, àwọn nńkan méjì tó kù ní aṣo tí ó n dáábò bo ìhòhò ara àti ọúnjẹ tí í fún ara lókun à ti ṣiṣẹ́. Tí a bá ojú tíòrì ifojú-ìbára-ẹni-gbé-pò-wo àlò àpamò yìí a ó ri wí pé “kòtò gíriwò” yìí n tọkasí ààbò tó péye tó wà fún olórí ogun ilú Ìbàdàn láti dáábòbo ọ̀n àti gbogbo idílé rẹ̀ nínú ewú ilẹ̀ ọ̀kèrè àti ogun abélé. Gbígbe kòtò gíriwò èyí tí àwọn Gẹ̀ẹ̀sì n pè ní “fox holes” ni wọn máa n lò láti dáábòbo ara wọn nínú ibon àwọn ọ̀tá.

ii. *Ìbéèrè- Aláìlórí ọmọ ogun Ògúnmọlá; Aláìlátàrí ọmọ ogun Ìbàdàn; ó lówọ̀ kò fí jagun; Ìdí ló fí n jà*

Ìdáhùn- Àkekèé/Òjògan

Ìwádìí àwọn onímọ̀ fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé a lè pín àlò yìí sí isọrí ajẹmọ̀ itàn, èyí ríibẹ̀ nítòrí pé a lè tọpinpin èrèdì àlò náà dénú ogun Ìjáyé èyí tó wáyé láàárín àwọn tó ẹ̀gbẹ̀ fún Aláàfin Adélù tako Ààrẹ Ọ̀nà Kakańfò Kúrunmi tí ilú Ìjáyé tó takú pé kò ní dórípò baba rẹ̀. Akínyẹmí (2015) fidí èyí múlẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

This riddle most certainly originated in the nineteenth century during or after the 1860- 1885 Yoruba Ìjáyé war and the lifetime of General Ògúnmọlá, the great Ibadan warlord. Ògúnmọlá led the army of King Adélù, the Aláàfin of Ọ̀yó in the Aláàfin's conflict with Kúrunmí of Ìjáyé and his Ègbá allies.

Àlò àpamò yìí wáyé ní nńkan bí i sẹ́ntúrí kọkàndínlógún kí ó tó tàbí lẹ́yìn ogun Ìjáyé tó wáyé láàárín ọ̀dún 1860 sí 1885 lásìkò Balógun Ògúnmọlá ẹni tí ó jẹ̀ akíkanjú akọni ogun ilú Ìbàdàn. Ògúnmọlá ló lẹ́rì ogún ikọ̀ Aláàfin Adélù nígbà tí ìjà bẹ̀ sílẹ̀ láàárín Aláàfin Adélù àti Ààrẹ Ọ̀nà Kakańfò Kúrunmi tí àwọn Ègbá n ẹ̀gbẹ̀ lẹ́yìn fún.

Ohun tí àlò àpamò yìí fidí rẹ̀ múlẹ̀ ni pé, yàtò sí ọ̀wè, a lè lo àlò àpamò láti tọpinpin itàn tí ó ti ṣelẹ̀ ṣáájú láti ẹ̀ é lójò pamò fún àwọn iran tí ó n bọ lẹ́yìn. Ó tùmọ̀ sí pé yàtò sí pé à n lo àlò àpamò láti ta ọ̀pọ̀lọ̀ àwọn èwè jí nípasẹ̀ ìbéèrè, a tún n lò fún ìṣelọ̀jọ̀ itàn ilú, itàn àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá àti itàn àwọn ogun abélé to wáyé láàárín àwọn Yorùbá.

ii. Balógun Ìbíkúnlé

Ìbíkúnlé olókè jẹ̀ ọkan pàtàkì lára àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá tó kópa ribiribi lórí idáábòbò àti idàgbàsókè ilú Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀ ni Balógun Ìbíkúnlé jẹ̀. (Awe 1974, o.i. 340) fidí èyí múlẹ̀ nígbà tí ó ṣàláyé pé:

Balogun Ibikunle was a distinguished soldier from Ogbomoso who rose to become the commander-in-chief of Ibadan forces in the nineteenth century and was responsible for most of the conquest of the 1850s that made Ibadan the foremost military power in Yoruba country during that period. In addition, his

conquests gave rise to the Ibadan Empire whose administration owed a great deal to his genius.

Balógun Ìbíkúnlé jẹ jagunjagun to dántò, èyí tó wá láti ilú Ògbómòşó wá á tẹdó sí ilú Ìbàdàn. Ó kó ipa pàtàkì èyí tí ó mú kí wọn yàn-án gégé bi olórí ogun ilé Ìbàdàn ní nńkan bí i sẹ́ntúrí kọkàndínlógún. Ó kó ipa mọ́nigbàgbé nínú àwọn ogún tí Ìbàdàn jà láàárín ọdún 1850, èyí tí ó sọ Ìbàdàn di àrísá iná àkò tagìrì eèrùn ní tìbú tòró ilẹ̀ Yorùbá lásìkò nàà. Ní àfikún, àwọn ogún tí ó jà ní àjàşé sọ Ìbàdàn di olú, tí a sì lè tọ́pínpin ipò tí ilú Ìbàdàn wà lásìkò nàà dé ọdò rẹ.

Ọkan lára àwọn òwè Yorùbá tó sọ nípa ipa mọ́nigbàgbé tí Balógun Ìbíkúnlé kó lórí idàgbàsókè ilú Ìbàdàn ni:

i. Bí a bá ti múná kúrò lóko àfi àgbè tí yóó jògèdè; bí a bá mú ti Ìbíkúnlé olókè, Balógun Ògbóríẹfọ́n, a di agírase.

Òwé yìi sọ wí pé kò sí bí a ó şe perí ajá tí a ò ní perí ikòkò tí a fi sè é, kò sí bí a ó şe sọrò nípa òkìkì àti idàgbàsókè ilú Ìbàdàn tí a ò ní mẹnuba ipa ribiribi tí Balógun Ìbíkúnlé kó lórí itàn Ìbàdàn. Işola nínú Aderibigbe (2015, o.i. 116) fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé ọkan lára ojúşé lítírẹşò ni láti fọnrere iwà ọmọlúàbí ti akọni eèyàn kan bá wú, èyí tí yóó mú àwọn iran tí ó ń bọ lẹyìn rí irú ẹnì bẹẹ bí àwòkọşé. Ó şàlàyé pé:

The duty of literature in the local language is to craft humane qualities like dignity, sense of duty, acceptable standard of right and wrong, hard work, faithfulness, accountability, honour, fraternity and hope into valuable genres.

Ojúşé lítírẹşò nínú èdè kan ni láti şe àgbéjádé àwọn iwà ọmọlúàbí bí i mímọ ẹtọ́, mímọ ojúşé ẹnì, imọ nípa ohun tí ó tọ àtẹyí tí kò tọ, imúra şíşé, iwà ọ̀tọ́, ifọkàntán, iyì àti iwà ibáşepò sí inú àwọn işẹ̀ lítírẹşò wọn.

Irú èyí ni àwọn Yorùbá fi òwé tó şàfihàn ipa Balógun Ìbíkúnlé lórí ilú Ìbàdàn àti ilẹ̀ Yorùbá şe lójò.

iii. Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfọ́n

Ọkan lára Balógun ilú Ìbàdàn tó kópa mọ́nigbàgbé lórí idáábòbò àti idàgbàsókè ilú Ìbàdàn àti oríẹ-èdè Yorùbá lápapọ́. Gégé bí a ti şe mọ pé aríşé laríka aríka baba irẹgún, fún idí èyí, ọkan lára ọnà tí àwọn ara Ìbàdàn gbà láti gbóríyìn fún ipa tí Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfọ́n sá filàfilà kó nínú ogun Jálumi èyí tó wáyé láàárín àwọn ọmọ ogún Ìbàdàn àti àwọn ọmọ ogun Fúlání Ìlọrin ti àwọn ọmọ ogún Ìjẹşà, Èkìtì àti Ìlá şègbè lẹyìn fún lódún 1878. Johnson (1921) nínú Watson (1999, o.i. 21) şàlàyé àwọn iwà akọni ti Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfọ́n fi máa ń kọ àwọn ọmọ ogun rẹ̀ báyií. Ó ní:

He was a brave leader and smooth-tongued, knowing well how to encourage soldiers and to inspire courage into the faint hearted...He used to remind them of home and all its pleasures, telling them that it is the bravest who will be honoured, who can

break the laws with impunity...With these words he often spurned them onto the fight.

Ó jẹ ògbójú akoni àti olórí tí ẹnú rẹ dùn bí iyò, ó nímò lórí bí ó ẹ lu àwọn ọmọ rẹ lógo ẹnu kí ó sì gbín ìgboyà sòkàn àwọn tó ń sojo...Ó máa ń rán wọn nípa ilé àti gbogbo ìgbádùn tó ń dúró dè wọn nílẹ, àti pé àwọn tó bá ẹ ẹ akoni nìkan ni ilú yóó bu ọláfún, le tàpà sí òfin ilú kí ó sì jayé fàmílètè ń tutọ...Pẹlú àwọn ọrọ iwúrí wònyí ó máa ń mọkàn wọn jí gírì láti jà.

Òwè tí ó sọ nípa iwà akoni Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfọn náà lọ báyii:

a. Irinwo ẹfọn, egbèrún iwo, ogún Fúlání, ọ̀jì bàtà; Ògídíolú ò wẹ̀yìn tó fì le Adalo lùgbé

Òwè yí ń fọnrere iwà akíkanjú tí Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfọn sá filàfilà hù láti dá àwọn Fúlání Ìlọrin àti àwọn ìsọmọgbé wọn pada. Òwè yí, èyí tí a lè pín sí ìsọrí ajẹmọ itàn akoni fidí rẹ múlẹ pé ilé ìsura itàn Yorùbá ni òwè jẹ. Gégé bi àwòjìjì àwùjọ, tíórí ìmò-ìbára-ẹni-gbépò àwùjọ ń ẹlàyé pé lítíresò jẹ ọkan pàtàkì tí a lè gbà itàn lójò láti kọ àwọn iran tó ń bọ lógbón. Orímòògùn jẹ (2015, o.i.78) kín èrò yí lẹyìn nígbà tí ó ẹlàyé pé:

The heroic past is always presented in some of the Yorùbá indigenous verbal art. This type of revelation makes mankind strive to meet up with the standard of their progenitors that is if the standard is an enviable one.

Àwọn iwà àti ẹsẹ àwọn akoni ẹsáájú ni ó máa ń di gbígbé hàn fàráyẹ láti ipasẹ àwọn lítíresò alohùn Yorùbá. Irúfẹ àwọn ifihàn bí èyí máa ń mú kí àwọn ènìyàn sapá láti ẹ ohun tí àwọn babańlá tí ẹ sáájú, tí ó bá jẹ pé ohun tí èyàn le fì yangàn ni ohun tí wọn ẹ.

iv. Baṣòrun Olúyòlẹ

Iba Olúyòlẹ jẹ ọkan gbòógí nínú àwọn akoni tí itàn Ìbàdàn rọkíríka. Ó jẹ akoni Ìbàdàn tí a ò lè fowó rọ ipa tó kò lórí ìdàgbàsókè àti ìgbòòrò ilú àti ètò ọrọ-ajé Yorùbá. Adeboye (2003, o.i. 3) ẹlàyé báyii nípa Iba Olúyòlẹ, pàápàá jùlọ lásìkò tó jẹ olórí ilú Ìbàdàn, ó ní:

Oluyole (1837-1847) was the most important of Ibadan's early rulers. He was a man of vision and he set out to transform from a military camp into a great town. He assigned civil duties to some of the military chiefs and at the same time brought more towns under Ibadan conquest. Due to his valours and exploits, Ibadan is praised today as home of Oluyole.

Oluyole (1837-1847) jẹ ọkan pàtàkì lára àwọn olórí Ìbàdàn ní ipilẹ. Ó jẹ olórí tó ní àfọjúsùn gidi fún ilú Ìbàdàn, èyí sì ni láti ta ilú náà lókìtì láti ipàgọ tàbí ibùba ogun di ilú ńlá olókíkí. Ó fún àwọn olórí ogun kan ní ẹsẹ tó jemọ ilú tí ó sì kó ọpọ ilú sí abẹ

àkóso ilú Ìbàdàn. Látí ipasẹ àwọn ohun tó gbése fún ilú Ìbàdàn, wọn máa n kí àwọn ọmọ Ìbàdàn ní ọmọ Olúyòlé

Olawale (2012, o.i. 15) kín èrò Adébóyè (2003) lẹyìn nígbà tí ó pé:

By 1840, Oluyole, the Basorun of Ibadan until 1850, had put almost all the areas in the neighborhood of Ibadan under his control. Among these were Ede, Osogbo, Iwo, Ikirun and Ilobu.

Látí 1840, Olúyòlé tó jẹ Baṣorun Ìbàdàn tí tí di ọdún 1850 ti kó gbogbo àwọn ilú tó wà láyìkà Ìbàdàn sí abẹ àkóso ilú Ìbàdàn. Nínú àwọn ilú bẹẹ ni a ti rí Ẹdẹ, Ọsogbo, Ẫwó, Ẫkìrun àti Ẫlobùú

Díẹ lára àwọn òwè Yorùbá tó fídí èyí múlẹ̀ ni:

a. Ìbàdàn nílẹ̀ Olúyòlé níbi olẹ̀ gbé n jàrẹ olóhun, wọn a ní iwọ náà ẹ̀ gbé e sí ibẹhun?

Delana (1966 o.i. 32) nínú Friday-Otun (2014, o.i. 221-222) fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé òwè àjẹmọ̀ itàn ojú ayé ni òwè yìí. Ó ṣàlàyé pé:

The proverb above has a historical context that we need to recall for its proper understanding. Oluyole was taken to Ibadan from Oyo when his father, Basorun Gaa, was assassinated. Later, Ibadan became expanded through him. At a particular point in time, a man by the name of Okusaga, an Ijebu indigene, came to sell wares in Ibadan. It was a period of hostility between Ijebu and Ibadan. Okusaga, however, arrived in Ibadan and stayed with a chief who was fourth-in-command to Balogun Ibikunle, the high chief. Over the night, all his wares were stolen. He reported to the Fourth-in-command but no redress was sought for him...Since he couldn't prove his ownership of the wares, the suspects were exonerated. Not only this, the suspects now brought a case against Okusaga who was detained. He had to plead seriously before he was released and set free. This situation then became a proverb in Yorubaland.

Òwè yìí ní itàn tí a gbọdò ṣàlàyé kó lè yéni yékéyéké. Wọn mú Olúyòlé lọ sí Ìbàdàn nígbà tí wọn ẹ̀ ikú pa bàbá rẹ̀ Baṣorun Gáà. Lẹyìn tí Ìbàdàn ti gbèrègèjigè látí ipasẹ̀ iwà àkíkanjú Iba Olúyòlé. Ní àsìkò kan, arákùnrin kan ti orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Òkúsàgà, ara Ẫjẹ̀bù wá sí Ìbàdàn láto sòwò lásìkò tí aáwò wà láàárín ilú Ìbàdàn àti Ẫjẹ̀bù. Òkúsàgà wọ ilú Ìbàdàn ó sì wọ sílẹ̀ olóyè Ìbàdàn kan tó jẹ̀ igbá kẹ̀rin sí Balógun Ẫbíkúnlé. Kí ilẹ̀ tó ó mó, wọn ti jí gbogbo ọjà rẹ̀ lọ, ó fi ejọ̀ sún olóyè tó wọ̀ sí lódò̀ ṣùgbón wọn ò rí ohunkóhun ẹ̀ sí i. Níwọn igbà tí kò sí ẹ̀rí pe òun ni ó lẹ̀rù wọn tú àwọn afurasí sílẹ̀. Èyí nìkan kó, àwọn afurasi náà wá mú ejọ̀ Ẫbani lórúkọ jẹ̀ wa tako Òkúsàgà, èyí tí ó sì mú kí wọn fi sí àhámọ̀. Ó nílò látí bẹ̀bẹ̀ gidigidi kí wọn tó ó da sílẹ̀ kó má abá tirẹ̀ lọ. Ọ̀rò yìí wá padà di òwè káàkiri gbogbo ilẹ̀ Yorùbá.

Ohun tí àlàyé Dèlànà (1966) fidí rẹ̀ múlẹ̀ ní pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé Baṣòrun Olúyòlé ní wón fí orí itàn nàà sọ, àsìkò ìṣẹ̀jọba Balógun Ìbíkúnlé gégé bí olórí Ìbàdàn ní itàn nàà wáyé.

b. Ènì tó re Ìbàdàn tí kò délé Olúyòlé; oko igi ní ó lọ.

Òwe yìí n sọ pàtàkì àti ipò Baṣòrun Olúyòlé nínú itàn ilú Ìbàdàn. Àwọn èrì m̀ìràn tó fidí ipa m̀onìgbàgbé Ìba Olúyòlé lórí ilú Ìbàdàn múlẹ̀ ní pé bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé kíi ṣe gbogbo ọ̀mọ̀ bíbí ilú Ìbàdàn ní ó wá láti àgboolé Olúyòlé, gbogbo ọ̀mọ̀ Ìbàdàn ní wón máa n pè ní “ọ̀mọ̀ Olúyòlé”. Yàtò sí èyí, orúkọ Olúyòlé hàn nínú orúkọ ìnagijẹ̀ ẹgbẹ̀ agbábọ̀lù “Shooting Stars Sport Club” tí ilú Ìbàdàn. Orúkọ ìnagijẹ̀ nàà ní “Olúyòlé warriors” èyí tí ó tùmọ̀ sí “àwọn ọ̀mọ̀ ogun Olúyòlé”. Àwọn èrì yìí fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé bí i omi àti aró tí kò ṣe é yà ní itàn ilú Ìbàdàn àti itàn Baṣòrun Olúyòlé. Pèlú tíòrì ìmọ̀-ìbàrà-ẹ̀ni-gbé-pò àwùjọ̀ woò we yìí, ohun tí ó n tọ̀ka si ní pé ní àsìkò tí òwe yìí súyọ̀ àwọn ológun ní ó n ṣẹ̀jọba ilú Ìbàdàn tí gbogbo agbára sì wà ní ìka.wọ̀ wón.

v. Ọ̀mọ̀sá

Ọ̀kan lára akọ̀ni obìnrin tí ó kópa ribiribi lórí ìdàábòbò àti ìdàgbàsókè ilú Ìbàdàn ní Ọ̀mọ̀sá jẹ̀. Lára àwọn akọ̀ni obìnrin m̀ìràn tí a lè tọ̀ka sí nílú Ìbàdàn ní a tí rí Ìyálóde Èfúnṣetán Aníwúrà, Ọ̀yainú abbl. Ìwádìí àwọn onímọ̀ fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé Ọ̀mọ̀sá jẹ̀ ọ̀mọ̀bìnrin Balógun Ogúnmolá tí ó sì jẹ̀ aya lóòdè ológun Ìbàdàn m̀ìràn tí í ṣe Ènimowù Arúlógun. Èrì láti inú oríkì Arúlógun tí wón máa n kì bá yìí “Arúlógun bí èéfín; Apapa làlài ọ̀kọ̀ Ọ̀mọ̀sá” fí ìdí èyí múlẹ̀. Watson (1999, o.i. 23) ṣàlàyé ipa tí Ọ̀mọ̀sá kó nínú ìdàgbàsókè ilú Ìbàdàn nípa kíkopa nínú ogun, pípèsè àwọn ohun ìjà ogun àti ipèsè oúnjẹ̀ fú àwọn ọ̀mọ̀ ogun Ìbàdàn. Ó ṣàlàyé pé:

A daughter of another chief, Ọ̀mọ̀sá, also led her own contingent of soldiers into the field. During the 1880s, she organized caravans supplying the front with rifles, ammunition and food.

Ọ̀mọ̀bìnrin ọ̀kan lára àwọn oloyè ilú Ọ̀mọ̀sá nàà ní àwọn ọ̀mọ̀ ogun tirẹ̀ tí ó máa n kó lọ sí ojú ogun. Ó sètò àwọn ikọ̀ ogun tí ó n pèsè ìbọ̀n, àwọn ohun ìjà ogun àti oúnjẹ̀ fún àwọn ọ̀mọ̀ ogun lójú ogun.

Ọ̀kan lára òwe Yorùbá tó ṣe orúkọ Ọ̀mọ̀sá lójò fún àwọn ìran tó n bọ̀ ní òwe Yorùbá tó sọ pé:

a. Ènì bá bá Mọ̀sá jẹun; ní yóó pè é ní iyá Ọ̀fà

Kọ̀kọ̀ ohun tí òwe Ọ̀mọ̀sá yìí n ṣ ní pé “olówó má kó sí kòtò má kó sí pèpèlè; èyàn n jẹ̀ nínú owó rẹ̀ ní”. Ilò Ọ̀mọ̀sá nínú òwe yìí, tí a bá fojú tíòrì ìfojú-ìbàrà-ẹ̀ni-gbé-pò-wo n sọ fún wa wí pé ìbàṣepò àwọn ènìyàn àwùjọ̀ pàápàá jùlọ̀ ní ilú Ìbàdàn lásìkò tí òwe yìí lalẹ̀ wù pé kàtá kàrà lẹ̀rọ̀ ilé ayé àti pé ẹ̀ni bá rìnì là n rí, bí a bá kì fàwò káwo kì fún padà ní.

vi. Ìyálóde Èfúnṣetán Aníwúrà

Òkan lára àwọn gbajúmò àti akòni ilẹ̀ Ìbàdàn ni Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà. Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà kó ipa ribiribi lórí idàgbàsókè ilú Ìbàdàn. Olawale àti Ogunbode (2016) ṣàlàyé nípa itàn ìgbésí ayé Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà bá yí. Wón ní:

Efunsetan Adekemi Aniwura, the second Iyalode of Ibadan was born in the 1820s. She had an Egba ancestry as her father was a native of Ikija in the Egba forest while her mother was Ife.

Èfúnṣetán Adékẹ́mì Aníwúrà, Ìyálódé Ìbàdàn kejì ni a bí láàárín odún 1820. Ó jẹ́ ọmọ́ bíbí ilú Ègbá nítorí bàbá rẹ́ jẹ́ ọmọ́ bíbí ilú Ìkijà ní oko Ègbá nígbà tí iyá rẹ́ jẹ́ ọmọ́ Ifẹ́.

Òkan lára òwè Yorùbá tó ṣàfihàn Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà ni:

a. A kii gbé ilé ẹni ká fọ̀rùn rọ̀, bí ẹni múlẹ̀ tí ìyálódé Èfúnṣetán kọ̀

Tako òwè yìí, èyí tí ó ṣàfihàn Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà gégé bí olubi àti ìkà ènìyàn. Olawale àti Ogunbode (2016) kín èrò Watson (1999) tí ó sọ pé àwọn olóyè Ìbàdàn máa ń fi ogun abélé ja ara wọn nípa ọ̀tẹ̀, ríkísí àti dída ojú àwọn ọmọ́ ilé kọ olórí ilé. Watson (1999, o.i. 18) ṣàlàyé pé:

If a group of chiefs feared that a single chief was becoming too influential in the town, they undermined his power by recruiting his people to the own battles companies.

Tí àwọn olóyè kan bá ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsí pé iràwò olóyè kan ń tàn jù nínú ilú, wọn ó gbímò pò láti dojú àwọn èyàn inú agboolé rẹ́ kọ nípa ríra wọn pẹ̀lú owó tùùlù.

Olawale àti Ogunbode (2016) fídí rẹ́ mulẹ̀ pé irú ìdítẹ̀ mọ̀ni yìí ni ó ṣẹ̀lẹ̀ sí Ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà. Wón ní:

Arrogance, cruelty to her slaves, and insubordination did not ruin Iyalode Efunsetan as popularly believed. Rather, she was ruined by the politics of gender and exclusion practiced by the Oyo power elites in Ibadan in the 19th century.

Ìgbéraga, iwà ìkà, àti àitẹ̀lẹ̀ àṣẹ́ ilú kọ̀ ni ó ẹ̀ ẹ̀ àkóbá fún Ìyálódé Èfúnṣetán bí ohun tí gbógbo èyàn gbàgbọ̀. Dípò bẹ̀, ọ̀tẹ̀ àti ríkísí ajemọ́ ìjákọ̀ àbábo àti itaninù tó gbilẹ̀ láàárín àwọn olóyè Ọ̀yọ́ ní Ìbàdàn ní sẹ́ntùrì kọkàndínlógún ló ẹ̀kúnfà ìjákulẹ̀ rẹ́

Tí a bá fi ojú tíòrì ifojú-ìbàra-ẹni-gbé-pò-wo òwè ìyálódé Èfúnṣetán Aníwúrà, ohun tí òwè náà ń pàròkò pàápàá jùlọ̀ lásìkò tó wáyé ni wí pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé wọn fí ààyè gbà obìnrin láti jókòó nínú ìgbímò ilú, wọn ò rí gégé bí ọ̀gba pẹ̀lú wọn, gégé bí ó tirí káàkiri ilẹ̀ Yorùbá ní àsìkò yìí. Díẹ̀ lára àwọn òwè àti àṣàyàn ọ̀rọ̀ Yorùbá tó fí èyí mulẹ̀ ni “òbò kii joye; okó ní í rólẹ̀” òbò nínú àṣàyàn ọ̀rọ̀ yìí dúró fún obìnrin nígbà tí okó dúró fún obìnrin. Ohun tí òwè yìí ń fídí rẹ́ mulẹ̀ ni pé iran Yorùbá gbólá fún ọ̀kúnrin ju obìnrin lọ. Òwè miiṛàn tó farapẹ̀ èyí ni “Akẹ̀sán lẹ̀pin Ọ̀yọ́; ilé ọ̀kọ̀ lẹ̀pin obìnrin”. Kókó ohun tí òwè yìí ń fúnka mọ̀ ni wí pé yàtọ̀ sí kí obìnrin máa ẹ̀ abiyamọ̀ lóṣẹ̀ṣẹ̀ ọ̀kọ̀, ọ̀pọ̀

ìsòrò ni àwọn òbinrin tó fẹ̀ bọ̀kùnrin takànnghbọ̀n yóò koju nínú àwùjọ. Bí kí wọn fi ọ̀tẹ̀ àti tẹ̀m̀bẹ̀lẹ̀kun gégé bí èyì tí Watson (1999, o.i. 1) ṣàlàyé gbẹ̀mí rẹ̀.

vii. Fòkò, Gégé àti Agbeni

Fòkò, Gégé àti Agbeni jẹ àwọn akọni ilú Ìbàdàn m̀eta tí orúkọ wọn ò lè paré nínú itàn Ìbàdàn láéláé, idí èyí nípe yàtò sí pé wọn jẹ akọni, orúkọ àwọn m̀etẹ̀tẹ̀ta tí di orúkọ agbègbè ní ilú Ìbàdàn. Ilànà síso orúkọ ajẹm̀eni bí i “Fòkò, Gégé àti Agbeni” dí orúkọ ajẹm̀o ibi ni àwọn onímò ajẹm̀orúkọ n pè ní “eponymy”. Ọ̀kan lára òwè Yorùbá to fidí ipa Fòkò, Gégé àti Agbeni nínú idàgbàsókè ilú Ìbàdàn múlẹ̀ ni:

i. Ikú pa Gégé, ikú pa Agbeni, ikú pa Fòkò tó so gbékúde m̀orùn ta ló fẹ̀ pa ikú?

Òwè yìi ṣàfihàn agbára àti iwà akíkanju àwọn akọni m̀etẹ̀tẹ̀ta yìi, ó sì ṣe àtílẹ̀yìn fún imò ìjìnlẹ̀ èrò Yorùbá tó sọ pé “àwáyé ikú ò sí; ọ̀run nìkan ni àrẹ̀mábò”. Ohun tí èyí tùmò sí nípe bí èyàn gbọ̀n bí Ifá tó mò bí ọ̀pẹ̀lẹ̀, tó tún wá so gbékúde m̀orùn bí i tí Fòkò ikú a mulò lójó kan. Watson (1999, o.i. 18) nínú isẹ̀ rẹ̀ ṣàlàyé bí ọ̀tẹ̀ àti ríkísí àwọn àgbà oyè Ìbàdàn ṣe mú kí Fòkò Ayéjénkú ṣe ikú pa ara rẹ̀. Ó ní:

Foko Ajenku was the victim of one such ‘civil murder’ in 1877. The Ibadan chiefs ‘won over’ his war boys and followers; eventually, even his slaves saw ‘the impossibility’ of their being able to resist the whole town opposed to him. After a month of violence and intrigue, the drama ended with Ajenku ‘blowing out his own brains’.

Fòkò Ayéjénkú lùgbàdì ‘iditèpani’ ní ọ̀dún 1877. Àwọn olóyè Ìbàdàn ló ọ̀gbọ̀n àlùmòkóróyì láti gba àwọn ọ̀mọ ọ̀gún àti àwọn ọ̀mọ èyìn Fòkò Ayéjénkú. Nígbèyìn àwọn ẹ̀rú rẹ̀ pàápàá nàà rí i wí pé kò ṣeéṣe káwọn kojú gbogbo ilú tó n dìtẹ̀ mọ̀ olówó wọn. Lẹ̀yìn bí i oṣù kan tí ìjà ìgboro àti ọ̀tẹ̀ tí n lẹ̀, Ayéjénkú yìnbọ̀n pa ara rẹ̀.

Ohun tí aṣẹwádìlì ṣàkíyèsí ní pé iná ọ̀tẹ̀ iditèpani tí Ìyálóde Èfúnṣetán kò sí nàà ni Fòkò Ayéjénkú kó sí. Ohun m̀íràn tí a gbọ̀dò fi kún-un ní pé Ayéjénkú gan ni orúkọ isàmì akọni Ìbàdàn yìi nígbà tí Fòkòlajà, tí ìgékúrú rẹ̀ jẹ Fòkò jẹ inagijẹ tí àwọn akegbé fún nípasẹ̀ bí ó tí maa n fi ọ̀kọ̀ jà lójú ogun. Tí a bá fojú ifojú-ibára-ẹ̀ni-gbé-pò-wo, òwè yìi àti àlàyé Watson (1999) n sọ nípa iwà ìjà ìgboro tí àwọn olórí ogun Ìbàdàn lásìkò maa n ló láti dẹm̀i àwọn tí wọn bá rí bí ọ̀tá légbodò. Òwè Yorùbá tó fidí iwà ipánlẹ̀ àwọn ara Ìbàdàn múlẹ̀ ni:

A kii wáyé ká má lárùn kan lára

Iná jìjọ ní í dá Ìṣẹ̀yìn láàmú

Ìjà ìgboro làrùn Ìbàdàn.

Mó su mó tò ni t'Èkó

Ká gbórí fóro ni t'Ègbá aláké

viii. Adébísí Ìdí-Ìkán

Ìtàn àti iwádìí tí a ẹ lẹnu àwọn àgbà fidí rẹ múlẹ pé Sànúsí Adébísí Gíwá tí a bí ní ọdún 1882 tí ó sì kú ní ọdún 1938 jẹ ọkan lára àwọn olówó Ìbàdàn tó fi owó wọn mọ tẹrútomọ. Ìwé iròyìn Vanguard ti ojú kẹtálélógún ọdún 2016 ẹlàyé ipa Sànúsí Adébísí Ìdí-Ìkán lórí idàgbàsókè ilú Ìbàdàn. Ìwé iròyìn náà ní “Sanusi Adebisi Idikan was an enigmatic personality that traversed Ibadan’s landscape in commerce, engaged in philanthropy and humanness in the late 19th and 20th centuries”. Ohun tí èyí tùmọ sí ni pé “Sànúsí Adébísí Ìdí-Ìkán jẹ akọni ẹdá tí òkíkí rẹ tánká tìbú tòró ilẹ Ìbàdàn lórí ètò ọrọ ajé, iwà ríran àwọn èyàn lówó àti isomọniyàn ní igbèyìn sẹntùrì kọkàndínlógún àti ibèrẹ sẹntùrì ogún”. Ọkan lára ọwe Yorùbá tó fọnrere Sànúsí Adébísí Ìdí-Ìkán ni èyí tí ó pòkíkí ilé àwòsífílà oníyàrá mọkàndín-lógórùn-ún tí ó kọ ní ọdún 1929. Ọwe náà lọ báyii:

a. N ó kólé mi bí ilé Adébísí ẹ̀sù; àìní kọ ikankan ni

Ọwe yii n fúnka mó ìmọ̀ jìnlẹ̀ èrò Yorùbá tó sọ wí pé “bí èyàn ó gba kádàrá; ó di dandan kó gba kodoro”.

ix. Adégòkè Adélabú

Gbàdàmọ́sí Adégòkè Adélabú tí a bí ní ọdún 1915 tí ó sì kú ní ọdún 1958 jẹ ọkan gbòógì lára àwọn olóṣẹlú ọmọ bíbí ilú Ìbàdàn nínú ìṣẹ̀jọba ìṣẹlú àkókò ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ó jẹ alábójútó àlùmọ̀nì àti imúdekùn bá àwùjọ (Minister of Natural Resources and Social Services) láàárín ọdún 1955 sí 1956. Ó jẹ gbajúmọ olóṣẹlú Ìbàdàn tí ọpọ èyàn mọ pẹlú inagijẹ rẹ “Pẹ̀kẹ̀lẹ̀mẹ̀ẹ̀sì” èyí tí ó jẹyọ láti inú ipèdè rẹ tó sọ pé “peculiar mess”. Ọkan lára ọwe Yorùbá tí ó gbóríyìn fún títàpáta díde Adélabú di ẹni nílá ẹni pàtàkì tí gbogbo ayé n péwò ni:

a. Adélabú ta panla ri; ọrọ̀ itàn ni pé lágbája ta wòsìwòsì rí kó tó dolówó

Ọwe yii n ẹlàyé pé kò sẹni tí ọ lẹ là kó lú láyé yii pẹlú itẹpámọ́ṣẹ, ifàyàrán àti iforítì. Ohun tí ọwe yii n sọ tí a bá fojú tíọ̀rì ìmọ̀-ibàra-ẹni-gbé-pọ̀ àwùjọ wò ni pé tako ìjọba ajẹmọba níbi tí ó ti ní àwọn idilé kan pátó tí oyè ọba tó sí, ní ètò ìṣẹ̀jọba àwarawa a lá fibò yàn, ẹni tó ta panla rí lánàà lẹ di gómìnà ilú tàbí Ààrẹ orílẹ̀-èdè lóla.

Àbọ̀ Iwádìí

Ìṣẹ̀ iwádìí yíí fidí rẹ múlẹ pé ọwe àti àlò jẹ ọkan pàtàkì lára àwọn lítírésò alohùn Yorùbá tí ìran Yorùbá máa n lò láti ẹ itàn lójọ fún àwọn ìran tó n bọ léyìn. Yàtò sí èyí, àgbéyèwò itàn àwọn akọni ilẹ Ìbàdàn láti ipasẹ ọwe àti àlò jẹ ká mọ pé ilú jagunjagun ni ilú Ìbàdàn, èyí ríbbẹ nítòrí pé nínú àwọn akọni mọkànlá tí a gbéyèwò nínú ìṣẹ̀ yíí, mètà péré ni ó jẹ onísòwò àti olóṣẹlú

ìgbàlódé, àwọn akòni nàà ni Ìyálóde Èfúnṣetán Aníwúra, Sànú sí Adé bí sí Ìdí-Ìkán àti Gbàdàmósí Adégòkè Adélabu nígbà tí àwọn méjò jé àwọn akòni tí a lè fogun ròyìn wọn. Àwọn akòni nàà ni Bàṣòrun Ògúnmólá, Balógun Ìbíkúnlé, Bàṣòrun Olúyòlé, Balógun Àjàyí Ògbórí-ẹfón, Ayéjénkú Fòkòlàjà, Gégé, Agbeni àti Omósá. Àbò iwádíí yíi ṣewékú pèlú ẹsẹ kejì orin àkòmòná orin ilú Ìbàdàn tó fídí rẹ múlẹ pé ilú jagunjagun ni ilú Ìbàdàn. Orin nàà ló bá yíi:

Ìbàdàn ilú jagunjagun

Àwọn tó sọ ọ dì ilú nílá

Àwa ọmọ rẹ kò ní jé

Kólá àtògò rẹ parun

Àwòmúlò láti inú Watson (1999, o.i. 7)

Àgbálogbábò

Bí a bá bójú bónu àgbòn ìsàlẹ là á parí rẹ sí í. Iṣẹ iwádíí yíi tí wo ọnà tí àwọn Yorùbá gbà fi òwe àti àlò àpamò ṣe ìtàn àwọn akòni ilú Ìbàdàn lójò. Iṣẹ iwádíí yíi fídí rẹ múlẹ yàtò sí àwọn ìtàn inú iwé tí àwọn ọyìnbó aláwọ funfun àjòjì gòdògbò kọ lórí ilú Ìbàdàn àti àwọn akòni rẹ, a tún lè lo ẹrì láti inú àwọn lítírésọ alohùn Yorùbá bí òwe àti àlò lati tọpinpin ipa, iwà, ìsesí, ìhùwàsí abbl. àwọn akòni ilé Ìbàdàn.

Àwọn Ìwé Ìtókasi

Abiodun, M.A. et al (2022). A Sociolinguistic Analysis of Yoruba Names Derived From Proverbs. *SKASE: Journal of Literary and Cultural Studies* 4(3), 12-30 <http://www.skase.sk/volume/SJLC09/04.pdf> 2644-5506

Adeboye, O.A. (2003). The City of Ibadan. In G.O. Oguntomisin (Ed.) "Yoruba Towns and Cities Vol.1, 7-19. Ibadan Bookshelf Resources Limited

Adélékè, D. (2020). *The Foolery of Man beyond the Theatrical World: Perspectives from an Indigenous African Literary Critic*. An Inaugural Lecture Delivered at the University of Ibadan. Ibadan University Press

Adélékè, D. (2009). Yorùbá Proverbs as Historical Records. *Proverbium*.26, 19-48.

Ajayi, B. (1990). *Òjìlélẹgbẹta Àlò Àpamò*. Ilorin: Tawfiqullah Publishing House

Akande, I.D. (2020). On the Pragmatic Implications of Oyo-Related Proverbs in South-western Nigeria, *Proverbium*, 37, 1-16

Adeniyi, H. (2017). Naming, Names and Praise Names. In Falola, T àti Akinyemi (Olóòtú) *Culture and Customs of the Yorùbá* o.i.85-98, Pan-African University Press

Akinyemi, A. (2015). *Orature and Yoruba Riddles*. Palmgrave Macmillian

Awe, B. (1974). Praise Poems as Historical Data: The Example of the Yoruba Oriki. *Africa: Journal of the International African Institute*, 44 (4), 331-349 <https://doi.org/10.2307/1159054>

- Danmole, H.O. àtí Falola, T. (1985). Ibadan-Ilorin Relations in the Nineteenth Century: A Study in Imperial Struggles in Yorubaland: *Transafrican Journal of History*, 14, 21-35
- Delano, I.O. (1983). Owe Lesin Oro. Ibadan University Press
- Fatokun, J.O. (2011). *Ibadan in the 20th century: Growth, Influence and Challenges*. Spectrum Books
- Friday-Otun, J.O. (2014). Anti-Theft Philosophy in selected Yorùbá Proverbs. In A.S. Abdussalam. In (Ed.), *Bringing Our Cultures Home: Festschrift for Bádé Àjàyí at 70*. Chridamel Publishing House
- Ògúnlólá, L. (2014). Yorùbá Proverbs and Morality (ìwà ọmọlúàbí): the Past, Present and the Future in Abdussalam, A.S et al (Eds). *Bringing Our Cultures Home: Festschrift For Bade Ajayi At 70*. Chrimadel Publisher.
- Ogunsina, J.A. (2006). *The Sociology of Yorùbá Novel. 1930-1975*. Integrity Publication
- Ògúnwálé, A. (2016). Naming in Yorùbá: A Sociolinguistics Exposition. Obafemi Awolowo University Press
- Ojo, E.T. (2015). Predominant Stylistic Devices of Proverbs in Selected Yorùbá Literary Texts. *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*, 8(1), 253-292
- Oladeji, K. àtí Popoola, B. (2024). A Morphological Analysis of Selected Ibadan Place Names: Documenting and Preserving its Linguistics and Cultural Heritage. *Opanbata: LASU Journal of African Studies*, 12, 172-191
- Olaoye, J.S. (2012). *Principles and Concepts of Yoruba Language and 1,122 Yorùbá Proverbs*. Famost Printmedia
- Olatunji, O.O. (1984) *Features of Yoruba Oral Literatures*. Ibadan: UPL
- Olawale, F.I. àtí Ogunbode, S.A. (2016). Gender and the Politics of Exclusion in Pre-Colonial Ibadan: The Case of Iyalode Efunsetan Aniwura. *Journal of Traditions and Beliefs Volume 2*
- Olawale, S.B. (2012). Slaves, Government and Politics in Ibadan, 1835-1893. *IOSR Journal of Humanities and Social Sciences (JHSS)*, 3(6), 13-17 <https://www.Iosrjournals.org>
- Vanguard, July 23 (2016). "Sanusi Adebisi Idikan- (1882-1938) First Ibadan Notable Entrepreneur and Philanthropist
- Orímóògùnṣẹ, O.C. (2015). Socio-Mythical Approach to Yoruba Indigenous Health Related Verbal Art. *Ilorin Journal of Linguistics, Literature and Culture Vol 5*.
- Owomoyela, O. (2005). Yoruba Proverbs. University of Nebraska Press
- Rabiú, R.A. (2024). Place Names as Source Materials in the Derivation of Selected Yorùbá Riddles: A Sociological Approach. *Journal of Linguistics, Culture and Communication*, 2(2), 89-107 <https://doi.org/10.61320/jolcc.v2i2.89-107> <https://jolcc.org>
- Watson, R. (1999). Ibadan- a model of historical facts': Militarism and civic culture in a Yoruba City. *Urban History*, 26(1), 5-26

Authors Bio

Ridwan Akinkunmi RABIU is a lecturer in the Department of Linguistics and Nigeria Languages, Kwara State University, Malete, Kwara State, Nigeria. His areas of interest are Yoruba Phonology, Morphology and Syntax, Yoruba Onomastics and Indigenous sport communication. He has published in reputable local and international journals.

Nípa Ònkòwé

Ònkòwé Ridwan Akinkunmi RABIU jẹ olúkò ní ilé-ẹ̀kọ́ gígá ti ipínlẹ́ Kwara tí a mọ́ sí Kwara State University tí ó wà ní Málété, ipínlẹ́ Kwara, orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Àwọn abala àfojúsùn isẹ́ iwádìí rẹ́ ní isẹ́ iwádìí lórí Fonólójì, Mọ́fólójì àti Gírámà, iwádìí tí ó jẹ́ mọ́ orúkọ and ilànà ibánisòrò tiwantiwa. Ó ti ẹ́ àgbéjádé àwọn isẹ́ iwádìí rẹ́ nínú àwọn jónà ilé yí àti ti ilé òkèrè.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): RABIU, Ridwan Akinkunmi. Àgbéyèwò ilò òwè àti àlò àpamò gégé bí ilé isura àti orísun itàn àwọn akọni ilú ibàdàn. *Njinga & Sepé*: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial II, p.93-110, agosto 2026.

To cite this text (APA): Rabiú, Ridwan Akinkunmi. (august 2026). Àgbéyèwò ilò òwè àti àlò àpamò gégé bí ilé isura àti orísun itàn àwọn akọni ilú ibàdàn. *Njinga & Sepé*: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special II): 93-110.